

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

*Кондратьєв Р.І.,
проректор з наукової роботи,
завідувач кафедри теорії
та історії держави і права
Хмельницького інституту регіонального
управління та права,
доктор юридичних наук, професор*

**ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ ЗАГАЛЬНОГО І ОСОБЛИВОГО
ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ПРАВОТВОРЧОСТІ**

Філософські поняття загального, особливого (одиночного) належить до категорій діалектики. Як і інші категорії філософії, вони відображають об'єктивну дійсність, формуються в процесі розвитку науки і практики, відображають рівень знань людини про природу і суспільство у певних конкретно-історичних умовах.

В філософії категорії загального, особливого (одиночного)¹ широко використовуються, насамперед, як універсальні форми мислення і пізнання². В правознавстві згадані поняття переважно застосовуються при вивченні закономірних зв'язків і взаємодії між правовими нормами різних рівнів прийняття (загальні норми права; норми відомчі, місцеві і локальні)³.

В роботах по філософії права критичний аналіз деяких положень концепції реалістичної і соціологічної шкіл права будуватиметься, зокрема, на відмінностях у поглядах окремих авторів щодо застосування при цьому категорій одиночного і загального⁴.

Аналіз юридичної літератури⁵ і наукових праць з філософії права дозволяє зробити висновок про необхідність додаткових досліджень з питань використання категорій загального і особливого у правотворчій діяльності, зокрема у встановленні меж централізованого⁶ і

¹ Під *одиночним* слід розуміти окремі предмети, явища, процеси, події, які відбуваються (мають місце) в природі і суспільстві. *Особливе* розглядається як своєрідна об'єднуюча ланка між одиночним і загальним. По відношенню до одиночного особливе є загальним, а по відношенню до загального – одиночним.

² Див., напр.: Філософія: Курс лекцій. За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2000. – С.225-227; Введение в философию: Учебник для вузов. В 2-х частях. Ч.II. // И.Т.Фролов и др. – М.: Политиздат, 1989. – С. 109-112.

³ Див., напр.: Сабо И. Социалистическое право. – М.: Прогресс, 1964. – С.123; Шкредов В.П. Экономика и право. – М.: Экономика, 1967. – С. 34, 41, 82, 83; Толстой Ю.К. Еще раз о правоотношении // Правоведение. – 1969. – №1. – С.34.

⁴ Див., напр.: Тихонравов Ю.В. Основы философии права. – М.: Вестник, 1997. – С.523; Алексеев Н.Н. Основы философии. – СПб, 1999. – С.28.

⁵ Див., напр.: Каримов Д.А. Отдельное, особенное и общее в праве // Правоведение. – 1969. – №6; Казимирчук В.П. Право и методы его измерения. – М.: Юридическая литература, 1965. – С.37; Кондратьев Р.И. Общее и особенное в трудовых правоотношениях и вопросы локального нормотворчества // Правоведение. – 1971. – № 5.

⁶ До централізованого правового регулювання ми відносимо нормативно-правові акти, які приймаються вищими органами влади і управління.



децентралізованого правового регулювання, розвитку демократичних засад в процесі прийняття нормативно-правових актів.

На користь такого висновку слугує і та обставина, що в останні роки перебудови і переходу нашої країни до соціально-орієнтованої ринкової економіки відбувається активний процес децентралізації в нормотворчій діяльності. Від планового, здебільшого адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, ми поступово переходимо до економіко-правових способів забезпечення господарської діяльності, наділяючи при цьому суб'єктів господарювання певними нормотворчими правами.

З точки зору права проблема полягає в додаткових доказах того, що цей процес децентралізації правового регулювання є об'єктивно-необхідним, зокрема тому, що в самих суспільно-економічних відносинах на рівні міністерств, відомств, окремих підприємств, органів місцевої влади і самоврядування мають місце свої особливості, а з іншого боку – ці відносини відображають ті загальні тенденції (закономірності), які продиктовані національними, загальнодержавними інтересами. Але спочатку хоча б коротко слід нагадати про зміст таких понять як загальне і особливе (одиничне).

Як вже зазначалося, загальне і особливе (одиничне) належать до категорій діалектики. У завершеному вигляді категорії загального, особливого і одиничного сформував на базі об'єктивного ідеалізму Гегель. Загальне – зазначають автори Курсу лекцій з філософії – це об'єктивно існуюча тотожність між предметами, речами, явищами. Одиничне – це окремий предмет, річ, явище, подія, факт. Одиничне існує як таке, окремо. Загальне ж окремо не існує. Будь-яке загальне є частиною, елементом, стороною окремого. Кожний предмет, річ, явище являють собою єдність одиничного, особливого і загального⁷.

Матеріалістична діалектика виходить з того, що кожне загальне обов'язково включає в себе всі суттєві риси особливого (одиничного). "... У своєму дослідженні, у своєму розумінні тих чи інших явищ, – пише В.П. Тугаринов, – ми повинні поряд з їх загальними рисами вивчати особливі і окремі риси"⁸.

З точки зору матеріалістичної діалектики, суспільні відносини, що є предметом правового регулювання, існують об'єктивно як явища суспільного життя. Очевидно, в цих суспільних відносинах є елементи, котрі ми повинні віднести до загальних рис, а є особливі, конкретні (одиничні) риси. Врахування реального співвідношення загального і особливого перш за все в самих суспільних відносинах і наступне закріплення такого співвідношення в нормах права заради його збереження або поступової зміни у необхідному для суспільства напрямку – необхідна умова підвищення ефективності правового регулювання.

З теорії права відомо, що загальний характер будь-якої правової норми визначається її спрямованістю не на конкретні (індивідуальні) відносини, а на певний вид цих відносин і що в силу саме цієї якості норма права є регулятором суспільних відносин. Може виникнути питання: яким же чином в такому разі норми права опосередковують ті сторони (елементи) суспільних відносин, які є особливими (одиничними)?

Відповідь на це питання намагався дати угорський академік Імре Сабо, який писав, що "... право наперед намагається надати нормам, які регулюють суспільні відносини, загальний характер таким чином, щоб індивідуальні особливості і відмінності знайшли відповідне

⁷ Філософія: Курс лекцій / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2000. – С. 225-226.

⁸ Тугаринов В.П. Соотношение категорий диалектического материализма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1956. – С. 88.



відображення в самій правовій нормі”⁹. З цим потрібно погодитись. І Сабо враховує наявність і взаємозв’язок філософських категорій, що обговорюються. Нагадаємо, що будь-яке загальне обов’язково включає в собі все багатство особливого (одиночного).

Ті вчені, які не враховують цієї обставини, не можуть, наприклад, правильно підійти до вирішення проблеми співвідношення права і економіки. Прямолинійно розглядаючи правові норми як вид адміністративної команди і справедливо підкреслюючи особливі умови розвитку різних галузей виробництва і окремих підприємств, вони пишуть, що “застосування ... рівного масштабу, однакового виміру до різноманітних індивідуальних умов виробництва ... обмежує можливості свідомого впливу на економіку...”¹⁰.

Вихід з положення деякі радянські економісти бачили в плановому, а не в правовому регулюванні економічних відносин, бо “... плановий акт, планова норма, на відміну від права, є застосування різної міри до неоднакових умов економічної діяльності”¹¹.

Це помилкова позиція. І не тільки тому, що в умовах переходу до ринкових відносин суспільство сьогодні рішуче відмовилось від всесилля державного планування. Причина ще й в нерозумінні і в недооцінці правових норм взагалі, в тому числі їх можливості бути регулятором різних за масштабом економічних відносин. Ці автори залишають поза увагою вже згаданий вище діалектичний взаємозв’язок між загальним і особливим (одиночним). Нагадаємо, що загальна норма права не існує сама по собі, окремо від інших норм, менш загальних чи особливих тобто тих, які в стані охопити різноманітні індивідуальні умови виробництва (наприклад, через локальні норми права). В кожній правовій нормі, як це має місце і в самих суспільних відносинах, ми знаходимо приписи (вєлїння) більш загального і менш загального (особливого) характеру.

Візьмемо, наприклад, такий вид соціально-економічних відносин, як відносини по оплаті праці. Загалом це сукупність багаточисленних конкретних відносин, сторонами яких виступають відповідні підприємства, установи і організації різних форм власності і видів діяльності. Ця багаточисельність і різноманітність не дає, зрозуміло, можливості регламентувати такі конкретні (особливі і одиночні) відносини по оплаті праці загальними, однаковими за змістом нормами. Правове регулювання слід диференціювати, що і зроблено в ст. 15 Закону України “Про оплату праці”. Цим нормативним актом передбачено, що форми і системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів... встановлюються підприємствами у колективному договорі з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством. Так законодавець враховує особливості (особливе) в оплаті праці на різних підприємствах і в організаціях.

Норми колективних договорів, таким чином, відбивають об’єктивні специфічні умови оплати праці в неоднакових виробничих умовах, тобто опосередковують особливе. Виникає питання: чи є в кожній такій нормі колективного договору ті правові приписи, що носять загальний характер і є обов’язковою частиною (елементом) будь-якої особливої норми? Така загальна норма є і вона викладена в тій же ст. 15 згаданого Закону: норми колективного договору встановлюються з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством. До норм оплати віднесені, наприклад, оплата за роботу в надурочний час, у святкові, неробочі і вихідні дні, за час простою. Гарантіями оплати виступають: оплата щорічних відпусток, за час виконання державних обов’язків, при переведенні працівників за станом здоров’я на легшу роботу і у зв’язку з виробничою необхідністю.

⁹ Сабо И. Социалистическое право. – М.: Прогресс, 1964. – С.123.

¹⁰ Див., напр.: Шкрєдов В.П. Экономика и право. – М.: Экономика, 1967. – С. 34, 41, 82-83.

¹¹ Там само.



Державні норми оплати і гарантії – це загальні норми права. Коли приймається колективний договір на підприємстві, то його розробники зобов'язані враховувати ці загальні норми. Таким чином, в кожній нормі колективного договору, яка закріплює особливі умови оплати праці на даному підприємстві, присутня як обов'язковий елемент загальна норма права. Якби законодавець не встановив такого правила і оплата праці в різних умовах і на різних підприємствах не була пов'язана певними загальними правовими вимогами, то це суперечило б природі самих суспільних відносин, які об'єктивно вимагають з одного боку, правової диференціації, а з іншого – необхідної єдності (загальної правової політики) у сфері винагороди за працю.

На цьому конкретному прикладі ми бачимо, як через загальні норми централізованих нормативних актів визначається зміст і межі локального правового регулювання¹², а також умови і порядок прийняття локальних правових норм. Тим самим забезпечується принцип єдності правового регулювання суспільних відносин, правильне співвідношення між централізованим і децентралізованими правовими актами.

Взаємозв'язок категорій діалектики (включаючи сферу права) інколи не враховують і в законопроектній діяльності, намагаючись виключити дію загальної норми (бодай на деякий час) з мотивів, що в даних особливих (конкретних) ситуаціях для виконання вимог цієї норми не має належних умов.

Так, відомо, що чинним Кодексом законів про працю України (ст. 153) на всіх підприємствах, в установах і організаціях створюються безпечні і нешкідливі умови праці. В цій загальній нормі закріплений один з важливих правових принципів трудового законодавства, що стосується охорони праці. Зрозуміло, що в силу всезагальності такої правової вимоги, яка відбиває загальні, реально існуючі безпечні умови праці (а вони об'єктивно супроводжують будь-який трудовий процес), не можна підмінити загальну норму особливим правовим регулюванням, де б не було елементів загального правила.

Між тим, в одному з проектів нового Трудового кодексу України допускалось тимчасове припинення чинності нормативно-правових актів з охорони праці на тій підставі, що на окремих підприємствах не створені безпечні і нешкідливі для здоров'я умови праці. Замість припинення виробництва органам державного нагляду з охорони праці пропонувалось надати право (за клопотанням роботодавця) давати дозвіл на тимчасове продовження роботи в небезпечних умовах, що суперечить вимогам ст. 153 КЗпП.

Наявність загального і особливого в самих суспільних відносинах визначає об'єм і межі централізованого, відомчого і місцевого (локального) нормотворення. Якщо загальні (централізовані) норми права регулюють більш широке і значиме коло суспільних відносин, то децентралізоване регулювання (відомче, місцеве, локальне) має більш вузьке, специфічне, зі своїми особливостями коло відносин. Не забуваючи про діалектичний взаємозв'язок між категоріями загального і особливого (одиночного), необхідно підкреслити, що децентралізоване правове регулювання не утворює якоїсь автономії, воно входить в єдину систему права, що базується на загальних нормах (правових принципах).

З наведеного логічно випливає висновок, що в загальній нормі містяться приписи, що регламентують лише основні сторони (елементи) суспільних відносин. В той же час правова норма тим більш змістовна, чим більше вона охоплює індивідуальні особливості і відмінності у відносинах, що регулюються. Чи немає тут протиріччя?

¹² Переважна більшість норм в колективних договорах на підприємства, в установах і організаціях – це локальні норми.



Справа в тому, що відмічена вище закономірність, відповідно до якої кожне загальне обов'язково містить у собі все різноманіття особливого (одиничного) – це тільки один аспект діалектичного зв'язку даних категорій. З іншого боку, чим більше загальне охоплює особливе (одиничне) в конкретних явищах, тим менше воно стає загальним.

Таким чином, у правотворчій діяльності намагання до максимального охоплення в загальній нормі права індивідуальних особливостей конкретних відносин може призвести в кінцевому рахунку до втрати такої важливої властивості загальної норми, як її здатність визначати однакову міру поведінки суб'єктів у відносинах, опосередкованих принципами права.

Цей висновок можна заперечити, посилаючись на те, що загальна норма права (як і будь-яка інша) впливає на той чи інший вид суспільних відносин через конкретні правовідносини. Адже вимоги, що ставляться правовою нормою до поведінки людей, “прив'язують” правовідносини до конкретних суспільних відносин з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Оскільки конкретні правовідносини здатні враховувати індивідуальні особливості суспільних відносин, то може здаватися, що з допомогою правовідношення будь-яка правова норма загальної дії може бути застосована до особливих (одиничних) відносин. Але насправді це не так.

Кожне конкретне правовідношення, якщо воно виникає на підставі загальної правової норми, неминуче несе на собі відбиток тих загальних вимог, які складають зміст даної норми. Однак можливість поширення цих загальних вимог на конкретні відносини далеко не безмежна, бо останні у реальному житті відрізняються значним різноманіттям і специфічністю. У правотворчій діяльності вихід з цього положення законодавець бачить в тому, щоб приймати загальні норми такого змісту, які б дозволяли іншим суб'єктам права на їх підставі видавати норми менш загального значення і тому здатні відбивати і закріплювати ті елементи особливого (одиничного), які “недоступні” в розумінні прямої дії для правової норми загального значення.

Застереження, що йдеться про загальні норми, які не мають властивостей прямої дії, дуже важливе з огляду на механізм регулюючого впливу принципів права. Методологічно слід виходити з того, що принципи права – це не абстрактні поняття, а реально існуючі суспільно-правові явища. Всі правові принципи (загальні, галузеві), – справедливо підкреслювали Р.З. Лівшиць і В.І. Нікітінський, – не існують поза конкретними правовими нормами; в правовому принципі закладене те загальне, що реально проявляється в численних особливостях окремих норм.

І якщо, наприклад, для цивільного права одним з провідних принципів є рівність сторін, а для цивільного процесу – незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, то ці принципи в процесі правотворчості стануть такими лише за умови, коли вони будуть “пронизувати” всі (або більшість норм) даної галузі, виступаючи, таким чином, як суттєва сторона кожної окремої норми, правового інституту чи галузі права. Звідси висновок, що поняття угоди, зобов'язання, договору купівлі-продажу не існують самостійно, в ізольованому вигляді, у відриві від конкретних правових норм.

Як і будь-яке інше поняття, вони є результатом узагальнення численної маси одиничних угод, зобов'язань, договорів, причому таких, які реально існують в житті. За допомогою названих понять наука цивільного права формулює загальні, суттєві ознаки угоди або договору, абстрагуючись від випадкових або нетипових моментів.

Досліджуючи проблему, що обговорюється, з позицій інших правових шкіл, слід зауважити, що матеріалістичну діалектику не можна розглядати як виключно єдине (в розумінні неповторності) вчення, відповідно до якого в праві знаходить і повинно знаходити закріплення тих сторін (елементів) загального і особливого, що знаходяться в самих суспільних відносинах.



Цього напрямку у філософії права дотримуються також прихильники так званого юридичного соціологізму¹³. Юридичний соціологізм доводить, що право – це не збір зовнішніх довільних приписів, які нібито зобов'язані своїм походженням роздумам законодавця або породжені інстинктивною, мовчазною згодою всіх. З точки зору цієї школи, будь-яке право не може не будуватися на певному соціальному або життєвому відношенні, що складає базу, на якій формується правова надбудова.

“Можна сперечатись про сутність цієї бази і про відношення її до права, – пише, наприклад, Н.Н. Алексєєв, – але не можна, з точки зору соціологізму, заперечувати, що право є однією з функцій суспільного життя, що воно має соціально обумовлений характер”¹⁴.

Одночасно Н.Н. Алексєєв критикує представників соціологічної школи права за їх твердження, що зв'язок між правом і суспільством – це зв'язок ейдетичний в тому розумінні, що право взагалі не можна собі уявляти без суспільства. Він також заперечує висновок про те, що можна на підставі вивчення окремих фактичних відносин (які з'ясовані емпіричним шляхом), робити певні загальні висновки.

Зв'язки, які існують між правом взагалі і суспільством в цілому – суть зв'язки ідеально необхідні, самоочевидні, – твердять соціологи, і вони це роблять не шляхом вивчення окремих випадків, а спираючись на безкінечну кількість випадків, на всі можливі випадки взагалі. Точно так, як речі або відношення, що спостерігаються в природі і розглядаються як унікальні, в природничих науках належить відносити до певного виду, так і загальна наука про право в кожному хоча б одиничному явищі права повинна вбачати здійснення загального об'єкта, який може повторюватися в необмежених випадках.

Н.Н. Алексєєв з цим не погоджується. Він називає такий висновок метаморфозою, яка, за його словами, жодним чином не може бути виправданою. Соціологізм аж ніяк не уповноважений переходити сферу конкретно-емпіричного і перетворюватися у вчення про ідею права та ідею суспільства¹⁵.

Погляди представників юридичного соціологізму на суспільство і право близькі до матеріалістичної діалектики. Вони фактично визнають наявність в суспільних відносинах елементів як загального, так і особливого (одиничного). Чисто емпіричний метод дослідження їх не влаштовує. Юридичний соціологізм вчить бачити в речах і явищах не тільки зовнішні риси, але й проникати до їх суті, виявляючи в одиничному і особливому те, що складає загальне. І якщо мова йде про суспільні відносини, що підлягають правовому регулюванню, то це є підставою прийняття відповідно децентралізованих чи централізованих норм. Відомий класичний висновок про те, що загальне існує лише в окремому, через окреме, що будь-яке окреме є (так чи інакше) загальне – повністю поширюється на право.

Останнє слід підкреслити, оскільки в США сформувалась наукова школа, яка дістала назву “правового реалізму”¹⁶, прихильники якої вважають, що писана норма в силу свого загального характеру фактично є фікцією, а тому є чисто умовною. Реальні ж права і обов'язки, а також норми, що регулюють конкретні відносини – це вже не абстракції, а завжди реальні одиничні факти.

¹³ Під соціологізмом розуміють той вид емпіричного знання, який не обмежується простим описом і систематизацією історично встановлених форм права, а намагається виявляти їх суспільні функції.

¹⁴ Алексєєв Н.Н. Основы философии права. – СПб, 1999. – С.26.

¹⁵ Алексєєв Н.Н. Цит. праця. – С.28.

¹⁶ Детальніше про суть правового реалізму див.: Тихонравов Ю.В. Основы философии права: Учебное пособие. – М.: Вестник, 1997. – С. 521-523.



Чим відрізняється підхід “соціологів” з цього питання від позиції “реалістів”? Якщо перші не виключають можливості знаходження так званих реальних норм, сформульованих на аналізі соціальної практики, то другі (“реалісти”) вважають абсурдною саму ідею знаходження правових стандартів і загальних правил поведінки.

Як бачимо, в цьому останньому випадку в категоричній формі заперечується існування загальних норм права як відображення і закріплення тих загальних елементів (сторін), що об’єктивно існують в самих суспільних відносинах. З цим не можна погодитись. Викладене вище спростовує такий висновок.

В юридичній літературі питання про те, чи дійсно загальні норми права в силу своєї загальності є нормами тільки умовними, своєрідною юридичною фікцією, є питанням спірним.

В одних роботах загальне трактується як розумна абстракція, в інших – як об’єктивно існуюча закономірність. Правий В.П. Тугаринов, який вважає, що загальне настільки ж реальне, об’єктивне, як і окреме, і що класифікація загального як розумової абстракції є виразом номіналізму¹⁷.

¹⁷ Тугаринов В.П. Цит. праця. – С.86.



Чагребельний В. Я.,

заступник директора Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, член-кореспондент Академії правових наук

Шелшученко Т. Ю.,

заступник директора Центру банківського права при Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

СОЦІАЛЬНИЙ ЕФЕКТ ЯК МЕТА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРАВОВІ ПИТАННЯ

В теорії і практиці правового регулювання інвестиційної діяльності досі невирішеним залишається питання юридичного змісту поняття “соціальний ефект”, який має досягатись в результаті цієї діяльності. Термін “інвестиція” відноситься до одного з базових понять, що визначають правовий зміст і характер такого широкого сегменту економічних відносин як інвестиційна діяльність. Тому важко переоцінити важливість адекватного юридичного визначення змісту даного поняття для цілей регулювання відповідних правовідносин.

Чинне законодавство України містить декілька визначень поняття “інвестиція”.

На теперішній час Закон України “Про інвестиційну діяльність”¹ є основним спеціальним законодавчим актом рамкового характеру, який встановлює правові та економічні засади інвестиційної діяльності. У статті 1 цього закону визначено, що інвестиціями є всі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об’єкти підприємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (доход) або досягається соціальний ефект.

¹ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 47. – Ст. 646.